

PÁRTOK AZ OKTATÁSPOLITIKA ERŐTERÉBEN

– AZ EGYHÁZ-ÁLLAM VISZONY ESETE –

MINDEN MODERN OKTATÁSPOLITIKAI TÉR tagolt, a nem pluralista terek is – ezt bizonyítják mind az 1850-es évekről, mind az 1970-es, 1980-as évekről szóló tanulmányok (*Sáska 2001; Halász 1985; Lukács 1984; Zibolen 1984*).¹ De, minden demokratikus irányú rendszerváltás (az 1867-es, az 1945-ös és az 1989-es is) egyik legfontosabb hozadéka, hogy az oktatáspolitikai erőter nem illetve nem csak korporatív logikával tagolt, hanem pártpolitikailag is. Nemcsak az a kérdés tehető tehát fel, hogy az oktatási rendszer állandó szereplői (iskola fenntartók, kormányzat, pedagógusok stb.) az egyes kérdésekben hogyan ütköztetik álláspontjukat, hanem az is, hogy a politikai pártok milyen álláspontokat alakítanak ki, hogy a hatalomért való versengés részeként, rétegpolitikai céljaik, társadalomképük érvényre juttatása érdekében milyen oktatáspolitikát folytatnak. E lehetőség ellenére az oktatáspolitikai szakirodalom – ennek részeként az *Educatio* sok tucat oktatáspolitikai tanulmánya – továbbra is inkább az alrendszer nagy korporatív szereplőit tekintette az oktatáspolitikázás vizsgálendő aktorainak, így a politika talán leginkább értékalapú, világnézet-alapú csoportosulásai nem kaptak elegendő figyelmet. Ennek a pártpolitikailag tagolt erőternek szenteljükezt a tanulmányt: a pártpolitikailag tagoltságot egyetlen kérdésben, az egyház-állam-oktatás viszony kérdésében elevenítve fel, vizsgálat tárgyává alapvetően az 1989 és 1994 közötti korszakot téve, s jelezve: ez inkább egy leendő történeti vizsgálat előképének mint végtermékének tekinthető.

Az állam-egyház-oktatás kapcsolat kérdésköre a rendszerváltás egyik nagy szimbolikus témája, több okból is. Egyrészt a pártállam oktatáspolitikájának sarokpontjai (tulajdon, világnézet, általános iskola, központi kontroll) közül tulajdonképpen *csak* kettő állt kapcsolatban az 1948/49-es rendszerváltással az iskolaállamosítás és a kötelező hittan eltörlése révén) – a másik két nagy kérdés (az iskolaszervezet illetve az erős tanügyigazgatási kontroll) a korábbi (1945-ös illetve 1935-ös) oktatáspolitikai fordulatokkal függött össze.² Másrészt az állam-egyház viszony kérdése minden pluralista oktatáspolitikai egyik legfontosabb kérdése – gyakorlatilag minden európai országban ténylegesen is a legfontosabbá válik, amikor az adott oktatáspolitikai térben nem a „piacorientált” és „redisztribúció-orientált” erők között feszül épp a fő ellentét, hanem az egyházkövetők és szekularizáció-elkötelezettek között.³ Az egyház és oktatás kérdésköre sokkal alkalmasabb is értékalapú politi-

1 A tanulmány hátteréül az OTKA kutatásom és a Microsoft Korlátlan Lehetőségek Programja szolgál. E szöveg első kritikus olvasásáért Bíró Zsuzsanna Hannának tartozom köszönettel.

2 Sarokpont volt még az orosz nyelv kötelező jellege is 1949 után. A legkülönbözőbb adatok azt mutatják ugyanakkor, hogy az orosz nyelvvizsga „komolyan vétele” igen erősen diverzifikálódott az 1980-as években, mégpedig nem a diverzifikáció általános szabályai mentén, azaz nem ott vették komolyan az orosz tanítást, ahol általában a színvonalas tanítást, sőt.

3 Ezért időről időre a francia, német, spanyol viták középpontjába is kerül a kérdés. (Ennek percepciójáról lásd: *Bajomi 2000; Szalai 2000*.)



kai táborok szervezésére, mint a – legalábbis részben – *szakmai* érvek mérlegelését igénylő iskolaszervezeti, vagy tanterv-politikai viták frontjai.

Noha számos kutató – mint e sorok szerzője – nem kedveli azt a fajta funkcionista megközelítést, mely „*az* állam” vagy „*az* egyház” vagy „*az* iskola” szerepéről beszél, s a történeti elemzésben a követendő megoldásnak a *konkrét* érdekcsoportok viselkedésének elemzését tartja – e politikai tér elemzése több korlátba ütközik.

Módszertani szempontok

Egyfelől az egyházakon belüli nyilvánosság kicsiny – s a belső vitákkal, a konfliktusokkal kapcsolatban a szóbeli közlési hajlandóság szintje is alacsony. Másrészt a magyar államigazgatás egyes ágazatai – a magyar törvények értelmében – nem jeleníthették meg álláspontjaikat, s mivel egy ilyen kis országban kevés e kérdésben illetékes apparátusbeli szereplő van – a tisztviselőkkel folytatott beszélgetések sem idézhetők az adatközlő személyének lényegi felfedése nélkül.

További korlát, hogy „a véleményeket”, álláspontokat e kérdésekben még annyira sem lehet szembeállítani a „valósággal”, mint más oktatási kérdések esetében. Egyrészt azért, mert az államigazgatási adatszolgáltatás nem terjed ki a hittanra, a pedagógusok vagy diákok felekezetére, az istentisztelet-járás gyakoriságára, „a világnézeti tantárgyakra”, másrészt a világnézettel, vallással, vallásossággal, felekezetiiséggel, egyházakkal kapcsolatos szociológiai felmérések sokkal több módszertani problémát vetnek fel, mint az oktatással foglalkozók. További (s Magyarországon fokozottan jelentkező) módszertani tehertételei vannak – mint ez máshol kifejtettem (Nagy 2003) – a vallásosság/felekezetiiség ún. konzekvenciális dimenziója és az oktatási/iskolai értékválasztások preferenciája összekapcsolhatóságának.

E tanulmányban a problémák exponálódásának (1989/90-es időszakának) felvázolása után a politikai pártokat az első ciklusban betöltött kormánypárti-ellenzéki helyzetük sorrendjében vesszük számba. Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy az elemzőt befolyásolja, hogy tudja, milyen politikákat követtek e pártok, amikor később *fordított* felállásban voltak kormányon illetve ellenzékben. Mivel az első évtized elegendő arra, hogy a parlamenti élet minden szereplője egyszer kormányon legyen,⁴ a második évtized elemzése már nem szükséges – s ez talán segíti az elemzői elfogulatlanságot. A politikai törekvések mögött vélelmezhető statisztikailag megragadható intézményes és társadalmi folyamatokra a problémák előkerülésének rendjében utalunk csak.

Az oktatáspolitikai tér a rendszerváltáskor

Az 1988–1989-es időszakban az egyházi iskolák újraindítása, a hittankérdés, a válásos ifjúsági mozgalmak szervezése, sőt az egyházakról és vallásokról szóló ismeretek iskolai megjelenése egymástól el nem különíthető problémacsomagot képezett. A frontvonalak mindezzel kapcsolatban egybeestek a rendszerváltók és „rendszer-

⁴ Ismeretes, hogy az 1993 után felbukkant szereplők közül az MDNP és a MIÉP egy-egy ciklus erejéig ellenzéki parlamenti pártok voltak, viszont sosem voltak kormánypártok – de mindkét párt az egykori MDF-ből szakadt ki.

őrzők” közötti frontvonallal. Az egyházi iskolák újraindításával a rendszerváltó közvélemény és a rendszerváltó politikai elit nemcsak azért értett egyet, mert a vallásos szülők jogait alá akarták támasztani, hanem azért is, mert az egyházi iskolák alapítása/újraindítása beleillett az iskolarendszer pluralizálásával kapcsolatos elképzelésekbe. A hittannal kapcsolatos várakozások – a közvéleményben legalábbis – erősen összekötődtek egyfelől a világnézeti indoktrináció egyoldalúságától való megszabadulással, másfelől pedig, „a szocialista fogyasztói társadalom” kezdete óta néven nevezett „értékválság”⁵ ellensúlyozásával. A vallásos ifjúsági mozgalmak szervezése a politikailag indoktrinált úttörő-mozgalom és KISZ⁶ ellensúlyozásának tünt, iskolától való távoltartásuk a gyülekezési és egyesülési szabadság korlátozása-ként értékeltetett. Az egyházakról, vallásokról, vallási ismeretekről szóló ismeretek tananyagba-emelése természetes része volt egyrészt „történelmünk birtokbavételével”⁷ kapcsolatos közéleti/értelmiségi törekvéseknek, másrészt pedig ideális terep volt, az irodalom és történelemtanítás megújításával foglalkozók részére.

Ráadásul az egybeesés nemcsak a nagypolitikában, nemcsak a politikai nyilvánosságban volt megfigyelhető, hanem az egyházi szférán belül is: elsősorban azok az egyházi értelmiségiek, lelkészek⁸ stb. szorgalmazták az iskolaalapításokat, a hitoktatás⁹ megújítását, illetve a vallásos társadalmi mozgalmakat, akik a pártállam átalakulásánál lényegesebben lassabban átalakuló nagyegyházi vezetés¹⁰ ellenzékének számítottak.

5 Az *értékválság* közkeletű kifejezése két egymástól független jelenséget takar. Az egyik jelenség a tradicionális értékrend bomlása, melyet a „kicsi vagy koci”-vita (1963 nyara) óta több hullámban a tradicionális baloldali és tradicionális jobboldali csoportok egyaránt aggodalommal mutattak be. Ez esetben az értékválság egyszerűen azt a leplezetlenül autoriter attitűdöt takarja, mely a beszélőtől eltérő értékrend létét, vagy terjedését „válságosnak” minősíti. A másik jelenség az értékek inkonzisztenciája, melyet az értelmiség a „saját táborán belül” is konstatál: „keresztény pártok” szavazói – a keresztény öndefiníció ellenére – ellenzik az abortusztilvány szigorítását, liberális és baloldali szavazók körében (a baloldali illetve liberális öndefiníció ellenére) nem kevés az antiszemita, cigánygyűlölő és homofób...

6 A mai fiatalabb olvasók figyelmét felhívjuk arra, hogy míg az állampárt a Magyar *Szocialista* Munkáspárt nevet viselte, hangsúlyozandó, hogy nemcsak az 1948 előtti – s 1945 előtt illegális – Kommunista Párt örököse, hanem a Szociáldemokrata Párté is, addig ifjúsági szervezete, mely az ifjúság nevelésében a célok szerint nagy szerepet játszott *Kommunista* Ifjúsági Szövetségnek hívta magát. Így még nagyobbak tűnik az az ellentmondás, hogy taglétszáma csúcspontján is csak egymillió párttag volt – tehát a felnőtt társadalom abszolút kisebbsége –, addig a hatvanas-hetvenes években a KISZ tagság – legalábbis a középiskolás fiatalok körében – szinte teljes körű volt. Az egymillió párttag mai szemmel nézve elképzelhetetlenül soknak tűnik, de nem teljesen „irreális” szám. Az 1945-ös választáson ugyanis a felnőttek 16 százaléka szavazott a kommunistákra, s további 17 százalék a kommunistákkal 1948-ban egyesült szociáldemokratákra, akik között az egyesüléskor *valamennyi* híve azért mindenképpen volt. A kommunista pártok pedig többpárti körülmények között is óriási taglétszámot gyűjthettek. Nyugat-Európa második legerősebb kommunista pártja, a francia több tagot számlált, mint a rá leadott szavazatok száma. Az 1922 és 1944 közötti Magyar Szociáldemokrata Párt úgy volt tömegpárt, hogy taglétszáma alig múlta alul a rá adott szavazatok számát.

7 „Helyünk Európában I–II. Nézetek és koncepciók a 20. századi Magyarországon.” című 1986-os kulcsfontosságú kötetben Szárás György e címmel írt tanulmányt.

8 Lásd a rövid életű, de annál jelentősebb *Egyház és világ* című folyóiratot, és az *Egyházfórum* korabeli számait.

9 A kultuszminiszter megbízottja és 7 egyház képviselői már 1990. június 15-én megállapodtak arról, hogy az általános és középiskolákban szabadon választható tárgyként bevezetik a hittant, majd júliusban 35 egyházzal egyeztetnek.

10 A nagyegyházi vezetések át nem alakulása fontos magyar hagyomány. 1945-ben a minden szférára kiterjedő többpárti politikai átvilágítást, mely a náci-szimpatizánsok eltávolítását célozta, csak az egyházakra nem terjesztették ki.



Ez az egybeesés egy olyan sajátos helyzetet tükrözött, amikor *már megjelentek*, már megszerveződtek, már nyilvánosságot kaptak az iskolával, az iskolai neveléssel kapcsolatos ellenzéki törekvések, de az iskola maga *még része volt* a pártállami intézményrendszerének.¹¹ Azaz: az iskolai indoktrináció mindenképpen ellensúlyozandónak tűnt.

Ugyanakkor a pluralizmus legtermészetesebb útjának tűnt mindezen törekvések bevitele az iskolai szférába, hiszen az iskolán kívüli utak bizonytalannak ígérkeztek: nem volt világos, pontosan mi lesz a helyzet a sajtószabadsággal, nem lehetett tudni hogyan alakul a valóságban a könyvpiac, mi történik a médiában...¹²

Az átalakulás oldalán álló erők épp ezért differenciálatlan lépéseket tettek, melyek elsősorban a pártállami múlttól való elhatárolódást és *nem* egy világos új modell kialakítását tükrözték. Az egyházi ingatlanok visszaadását már 1989-ben kilátásba helyezte a kormány¹³ – anélkül azonban, hogy ennek mértékét és részleteit megvilágította volna. Az egyházak iskolaalapítását korlátozó törvényt 1990 elején (tehát még az új választás előtt) módosították, anélkül azonban, hogy az iskolarendszer egységességéről – melyet 1985 óta tulajdonképpen csak az állami tulajdon garantált – új szabályozást alkottak volna. Az egyházakról szóló – ráadásul kétharmados, tehát gyakorlatilag alkotmányerejű – törvénybe¹⁴ belevették, hogy az egyházak fakultatív tárgyként hittanórát szervezhetnek a nem egyházi iskolában, elmaradt azonban annak szabályozása, hogy a fakultatív tárgyakra általában jellemző nyilvántartási, értékelési, tanterv-jóváhagyási szabályokat hogyan kell – illetve hogyan lehet – összeegyeztetni azzal, hogy az állami szervek az egyházaknak semmiféle instrukciót nem adhatnak. Ráadásul – a hittan szempontjából *német*¹⁵ logikára megalkotott törvénybe – belekerült az *amerikai*¹⁶ jogalkotásra jellemző elem: a világnézeti meggyőződésről való hallgatás jogáról – utóbbi körülmény ugyanis elvileg lehetetlenné teszi a tanórák rendjébe iktatott hittannal kapcsolatos adminisztratív feladatokat. A világos új modell hiánya egyébként abból is látható, hogy a törvényhozók az új egyházak bejegyzésénél mindenféle adminisztratív és bírói mérlegelés lehetőségét megvonták, ugyanakkor az egyesület alakításhoz szükséges létszám tízszeresében szabták meg az egyházalakítás feltételét. (Az utóbbi tényező ugyanakkor az iskolai szerepvállalást nem érinti, a kisegyházak legfeljebb a felsőoktatásban fogalmaz-

11 Hogy mennyire része, arra két szembenálló érvelés van. A tanügyigazgatás 1985 utáni kontrolljának összeomlásával érvelhetők, hogy kevésbé; a megmaradó párt és belügyi kontroll jelenségével, hogy továbbra is (*Sáska 2006*).

12 Emlékeztetőül: kereskedelmi televíziózás a kilencvenes évek közepéig nincsen. A politikai erők csak a köztvéken belüli politikai egyensúlyokban reménykedhettek. Ezek pedig (főszerkesztőváltás a TV Híradónál, ill. a Hét című heti műsormagazinnál) az 1988/1989-es állapotokhoz képest 1989/1990 telén még kissé romlottak is például a legkövetkezetesebb ellenzéki erők felől nézve.

13 Először a kultuszminiszter, majd a kormány egyházpolitikai titkárságának vezetője.

14 S ezt a törvényt az 1990-es SZDSZ-MDF megállapodás sem vette ki a kétharmados törvények sorából.

15 A koordinatív állam-egyház viszony az NSZK alkotmányfejlődésének fontos sajátossága, sok tekintetben annak is köszönhető, hogy az erősen protestáns többségű egységes Németországhoz képest az NSZK vallási erőviszonyai sokkal kiegyenlítettebbek voltak (*Szalai 2000*).

16 Az amerikai állam-egyház viszony – az alapító atyák akaratának megfelelően, majd a több hullámban történt katolikus, zsidó, kínai bevándorolt csoportok érdekei által megerősítetten – a teljes szeparációt, az állami iskola és az egyházak közötti „fal” álláspontját tükrözi.

tak meg ambíciókat, a közoktatás – a legutóbbi időkgig – gyakorlatilag a „történelmi nagyok” területe maradt.)

Már 1989-ben – konzervatívok és liberálisok nagypolitikai ellentétét és az önkormányzati törvény megszületését megelőzően – szemben állt egymással az egyházzal jó nagypolitikai viszony érdekében anyagi gesztusokra kész kormányzati érdek és a konkrét iskolák működtetéséért felelős, a konkrét helyi társadalommal számolni kénytelen helyi érdek megjelenítője, mint ez a budapesti Móricz-gimnázium példáján látszott.

Az egész ingatlan-intézményvisszaadós logikával kapcsolatban 1990 tavaszán az egyetlen aggodalmas hangú cikket egy kiségyházi¹⁷ vezető, későbbi SZDSZ-es képviselő jelentette meg. Arról írt, hogy az önkormányzatokra kellene bízni, mit és mikor adnak vissza az egyházaknak.

A költségvetést is – még a választások előtt – módosították, s azon érv ellenére, hogy az egyházaknak van más forrásuk – akár tandíj is – egyenlősítették az állami és egyházi iskolák államtól kapott támogatását. *A minisztérium (MM) már ekkor – azaz a választások előtt – felismerte, hogy az egyházi iskolafenntartóval kötött külön-megállapodás jelentős befolyást, mérlegelési jogot biztosít a tanügyigazgatásnak.* Az 1990-es oktatási törvény szerint a helyi tanács vagy az MM dönti el, hogy az adott településen az állami oktatás feladatainak ellátásához kell-e magániskola – s az MM egyes munkatársai szerint a támogatás csak az MM engedélyének birtokában járt. Az egyházakról szóló 1990/IV. törvény azonban végül megszorítás nélkül garantálta a teljes normatívát az egyházi iskolafenntartóknak. (Tehát nemhogy mérlegelési jogot nem hagyott az MM kezében, ami az egyház és állam elválasztásából következett, hanem annak az Európa német hagyományú területein érvényes joggyakorlatnak sem engedett teret, amely bizonyos normatív feltételekhez – pl. tandíjmentességhez, az állami tanterv elfogadásához stb. – köti a teljes körű állami támogatást.) *(Lukács 1992.)*

A választások után – legalábbis egy ideig – úgy tűnt, hogy e kérdésben két térfélre oszthatók a politikai élet szereplői.

Úgy tűnt, hogy a kormánypártok között nincsen érdemi különbség, s az ő álláspontjuk lényegében azonos a történelmi egyházakéval (melyek között szintén nem tűnt élesnek a különbség): egyszerűen fogalmazva minél több iskolaépületet, minél előbb visszakapni/visszaadni az egyházaknak, minél nagyobb lehetőséget szerezni az iskolai hitoktatásnak, minél jelentősebb mértékben teret engedni a keresztény értékeknek a nem egyházi iskolákban is. Ezek a törekvések éppen azért tűntek egységesnek kívülről, mert a szereplők egy része nem kívánt róluk nyíltan beszélni.

A másik oldalon, rövid ideig látszólag egységes tömböt képezve (akkori írásaink arról tanúskodnak, hogy a politikai konfliktusok hevében a szociológusok és a politikakutatók nagy része is így kívánta ezt látni) álltak a baloldali és liberális ellenzéki pártok, illetve a szakszervezetek.

Ma már világossá vált, hogy a politikai élet *minden egyes szereplőjének külön-külön megfogalmazható (részben az idők során is változó) álláspontja van/volt e kérdésekről.*

¹⁷ Egy történelmi kiségyházból még a pártállam idején kiszakadt kiségyház egyik vezetője.



A kilencvenes évek elejének kormánypártjai

A pártokat aszerint vesszük sorra, hogy korabeli felmérés szerint mennyivel magasabb körökben az egyházakban bízók aránya, mint az országos átlag (ami egyébként 50,6 százalék) illetve mennyivel magasabb ezen belül a nagyon bízóké (az országos átlag 19,5,4 százalék) (a Medián 1993-as, felnőtt lakosság körében végzett 2957 fős felvétele szerint). Így – nyilván nem véletlenül – először a három kormánypártot, majd a három ellenzéki pártot vizsgáljuk meg.

Viszonylag legegyértelműbb álláspontot a Kereszténydemokrata Néppárt képviselte. Támogatóik között 1,55-ször annyian voltak, akik bíztak az egyházakban mint az átlag, s 2,22-szer annyian bíztak *nagyon*, mint az átlag. A KDNP szavazótáborára és elitjére egyaránt igaz, hogy néven nevezték az egyházi iskolákkal és a hitoktatással kapcsolatos célkitűzéseiket. A KDNP a hittant a tanrendben szerette volna látni, ha nem is kötelező, de „rendes” fakultatív tárgyként. A KDNP – még azelőtt, hogy kiderült volna, hogy a nagyobb önkormányzatok liberális kézbe kerülnek majd – szorgalmazta, hogy a volt egyházi ingatlanokat az önkormányzatok ne értékesíthessék, 1990 szeptemberében a KDNP politikája középpontjába helyezte a keresztény szellemiségű önkormányzati iskolák „védelmét”, mi több, állami fenntartású felekezeti iskolák létesítésére tettek javaslatot. (Az önkormányzati, állami, egyházi, és magániskolák mellett ekképpen új iskolatípus jött volna létre.) A KDNP birtokolta a miniszterelnöki hivatal egyházügyi államtitkári pozícióját (miközben az egyházi ügyek intézését az MKM kereszténydemokrata elfogultsággal nem vádolható apparátusa¹⁸ intézte), az egyházi ingatlantörvény az MDF-hez tartozó miniszter helyett a KDNP-s igazságügyi államtitkár terjesztette elő, az ingatlanrendezési bizottság elnökének kereszténydemokrata politikust neveztek ki. A KDNP folyamatos nyomást gyakorolt a koalícióra (melynek az MDF és a Kisgazdapárt után a legkisebb tagja volt) egyrészt a nagyegyházak költségvetési támogatásának növelése,¹⁹ másrészt az ingatlanrendezés ütemét korlátozó kárpótlási alap növelése érdekében. (Mi több a KDNP-s nyomásra felemelt kárpótlási alapon túl – mintegy az 1994–1998-as, kevésbé egyházbarátnak várt ciklus mozgásterét csökkentendő – előre megállapodtak néhány egykori egyházi iskola átadásáról, illetve újak építéséről.)

Összességében úgy tűnt, hogy a KDNP mintegy az egyházügyi „ágazatot” kérte a koalíciós megállapodás kimondatlan – vagy esetleg csak nyilvánosságra nem hozott – részében. Minthogy e tanulmányunkban a rendszerváltó ciklus viszonyait elemezzük, csak utalunk rá, hogy ez a munkamegosztás később is megmaradt, egyházi ügyekben 1994 után gyakrabban interpellált a KDNP, mint a többi ellenzéki

18 Nem tudjuk pontosan miért történt, de a kereszténydemokrata politikai államtitkár (neves neveléstudós) aki az 1990-es kormányalapításkor került az MDF népnemzeti szárnya által delegált miniszter vezette minisztériumba, néhány nap után lemondott.

19 A KDNP 1993-as javaslata már nemcsak az egyházak, de a nagyegyházak közötti preferenciát is jelezte: a kisegyházak keretét kurtítva 640 helyett 645 milliót kapjon a katolikus egyház, a célfinanszírozást viszont kifejezetten a reformátusok rovására változtatta volna meg, amikor az egyházi oktatási intézmények karbantartására, felújítására szolgáló 233,5 millió katolikus forint helyett ennél húszmillióval többet javasolt (HVG 1993 03 06 p. 15).

párt, 1998 után pedig az egyházakkal kapcsolatos helyettes államtitkári posztot egy volt KDNP-s (1994-től MDF-es) politikus kérte és kapta meg, s – legalábbis a parlament részéről – az új egyházi törvény előkészítésével kapcsolatos tárgyalásokat is volt KDNP-s politikus vezette a kormánytöbbség részéről.

A kisgazdapárt²⁰ politikai állásfoglalását két tényező szabályozta. Az egyik, hogy a párt – és választói – általános értékelkötelezettségéből az egyházi iskolaindítás és a hitoktatás széleskörű támogatása következett. A kisgazdaszavazók között 1,25-ször annyira bíztak az egyházakban, mint az átlag, és 1,51 szer annyian bíztak *nagyon* bennük. Ugyanakkor objektíve megfontolandó különbség, hogy míg a KDNP választói közegében a vallásos katolikusok domináltak addig a kisgazdapárt választói körében *általában* a kistelepülések választói, felekezeti különbség nélkül, sőt néha vallási elkötelezettség nélkül – a többfelekezeti kistelepülések iskolaátadásaival kapcsolatban tehát az FKGP szükségszerűen kevésbé egyértelmű álláspontot foglalt el.²¹ Ugyanakkor a párt választói közege lényegesen kevésbé iskolázott.

A másik, hogy a párt a minél inkább természetben történő és minél inkább teljes körű kárpótlást tűzte ki céljául. Az ingatlantörvény eredeti formájában teljes egészében megfelelt a természetbeni kárpótlás fogalmának, ilyen értelemben tehát – noha a kormány hangsúlyozta, hogy nem kárpótlási törvényről van szó – mint potenciális precedens hasznosnak tűnhetett.

A harmadik tényező, hogy az egyházpolitika irányításának az a *módja*, hogy a KDNP kvázi „az ágazatra” jelenthette be igényét, megfelelt a kisgazdapárt azon célkitűzésének, hogy a mezőgazdaságban mint *ágazatban* monopol/hegemón szerepet kapjon.

A kisgazdapárt – legalábbis szakértői közegében – általában nyitott volt az egységes nyolcosztályos általános iskola védelmére, mely a kistelepülési lakosság mobilitási esélyeit szolgálta. Nem mutatható ki azonban olyan összefüggés, hogy az 1945–1948-as időszakban (éppen az akkori kisgazda oktatáspolitikusok köreiből) közkeletű érvelés a kistelepülési általános iskola színvonala és a felekezeti okoknál fogva megkettőződő iskolarendszer ellentmondásáról az 1989 utáni kisgazdapárt vezetését befolyásolta volna. Megjegyzendő, hogy a kisgazdapárt első és harmadik ciklusban egyaránt jellemző szakadásai az egyes párt-részecskék egyházpolitikához, illetve az oktatáspolitikához való viszonyát nem befolyásolták.

Lényegesen bonyolultabbnak bizonyult az 1990/94-es időszak vezető kormánypártjának, a Magyar Demokrata Fórumnak a szerepe. Az MDF – ezt akkor nem látta az elemző (*Nagy 1994*) – nem adhatott korlátlan preferenciát a „saját” egyházpolitikai céljainak.

Nem tehette ezt az MDF először is azért, mert a választói és szimpatizánsai – legalábbis akkor, amikor a legnagyobb párt volt – értelemszerűen sokkal kisebb arány-

20 A párt többszöri szakadása nyomán jól körvonalazható a jobboldal mindenkor vezető erejéhez (az Antall, Boros, Orbán-centrumhoz) maradéktalanul hű csoportok és a független politikát folytatni kívánók zajos ellentéte. Ennek azonban oktatáspolitikai, egyházpolitikai kifejeződése gyakorlatilag nem volt.

21 Az 1920-as ill. 1947-es választásokon kisgazda és keresztény párti jelöltek egymás ellen is felléptek – tisztán katolikus falvakban is.



ban kerültek ki egyházas meggyőződésű emberek közül. (Ez egyszerű matematikai kérdés: a jobboldali koalíció pártjaira szavazóknak mintegy harmada sorolható a szűkebb értelemben egyházasak – pl. heti templomjárók, önmagukat egyházuk tanítása szerint vallásosnak minősítők – közé.) Ez az arány a kereszténydemokratáknál magától értetődően magasabb, a kisgazdáknál pedig már csak azért is magasabb, mert jórésztben idősebb falusi emberekről van szó. Az MDF szavazók táborában tehát az egyházasan vallásosak aránya az előzőeknél szükségképpen alacsonyabb. Az MDF szavazók között az átlagnál mindössze 1,05-ször magasabb az egyházakban bízók aránya és 1,02 szer magasabb a *nagyon* bízóké.)

Nem adhatott korlátlan preferenciát az egyházpolitikának azután azért sem, mert a kormányzati munka egészéért felelt, a kormányzat különböző csoportjainak pedig más szempontjai is lehettek: a BM szempontjából az önkormányzatokkal, mint iskolafenntartókkal való viszony, a Köztársasági Megbízottak tevékenységének jogegysége nyilvánvaló preferencia volt, az IM ellenérdekelte volt abban, hogy az alkotmánybíróság ismételt bírálattal illesse a kormányzat ezzel kapcsolatos jogszabály-alkotási gyakorlatát, a munkaügyi tárca ellenvéleményt nyilvánított azon kormányzati célkitűzéssel kapcsolatban, hogy az egyházi alkalmazottak közalkalmazottá váljanak, a költségvetési egyensúlyért felelős PM sem a kárpótlási összegek szélsőséges növelésében nem volt érdekelt, sem abban, hogy a költségvetési pénz növekvő százaléka áramoljon olyan irányba, ahol nincsenek standard ellenőrzési lehetőségek. (Pl. a hittanoktatással kapcsolatos pénzfelhasználás ellenőrzése alkotmányos és gyakorlati akadályokba is ütközött, az ÁSZ tényleges gyakorlata pedig azt mutatta, hogy az ÁSZ ódzkodik attól, hogy az egyházi iskolákban ugyanolyan típusú ellenőrzést végezzen, mint pl. az önkormányzatiakban.)

Végezetül nem tehetette azért sem, mert magának az oktatási tárcának az érdekei sem voltak egyértelműek. (Például az ország intézményeinek szakos tanár-ellátottsága, mint szakmapolitikai cél nyilván kisebb eséllyel valósulhatott meg, ha a munkáltatóknak és munkavállalóknak egyaránt még egy – pl. világnézeti, életfelfogásbeli, életmódbeli – szempontot mérlegelniük kellett.) Ugyanakkor a politikai államtitkár az egyik történelmi felekezett legmagasabb rangú világi vezetője volt,²² s több köztisztviselő erős kapcsolatokkal rendelkezett a történelmi egyházakkal, illetve keresztény-keresztyén értelmiségi csoportokkal. A lelépő kormány – értekeit és politikai elitjének érdekeit előre biztosítva – 20 évre előre közoktatási megállapodást kötött az egyházi iskolákkal.

Az MDF különböző szárnyai nem egyforma erősséggel kötődtek a különböző történelmi egyházakhoz. Számos MDF-es képviselő semmilyen formában nem jelentette meg egyházas kötöttségét – még az egyházi ingatlantörvény vitájában is akadt olyan, aki a liberális ellenzékhez húzó módosító indítványt terjesztett be. Az MDF Antall József miniszterelnökhöz kötődő centruma elsősorban a történelmi katolicizmus felé tájékozódott, a népi irodalom örököséiként fellépő erők viszont a kálvinizmushoz. (A MIÉP és az MDF szavazótáborának későbbi megoszlása is azt

22 A Horthy korszak fontos hagyománya volt ez is.

tükrözi, azaz nem egyszerűen a pártelit belső ellentétéről van szó.) Az oktatáspolitikában – elsősorban olyan intézményátadások kapcsán melyek nem is voltak az egyházi ingatlantörvény hatálya alá besorolhatóak, mint az ország legnagyobb tanítóképző főiskolája – közvetlenül érzékelhetővé vált az is, hogy pl. az oktatási minisztérium politikai államtitkára egyidejűleg református vezető is.

Míntogy e tanulmányunkban csak a rendszerváltó ciklus viszonyait elemezzük, csak utalunk rá, hogy az MDF oktatáspolitikájának vallásos/egyházias jellege az MDNP kiválása, illetve a kevésbé tradicionalista jobboldali szavazók FIDESZ-hez távozása után megerősödött. Az 1994-ben ellenzékbe szoruló MDF profilja látványosan markánsabbá vált e tekintetben. Az MDF egykori szavazótáborának csökkenése a vallásosak sőt egyházasak arányát radikálisan megemelte a párt bázisán belül. Az MDF az 1994/98-as ciklus egyház illetve egyházi iskola ügyben viszonylag sokat interpelláló pártjai közé tartozott. Az MDF 1994 őszén az élén állt annak a parlamenti küzdelemnek, mely a közoktatási megállapodások felülvizsgálatát szorgalmazó OM politika-visszavonulásához hozzájárult. Az MDF elitjében már az 1994/1998-as ciklus során megerősödött az egykori KDNP-sek befolyása, így amikor 1998-ban az MDF újra kormányra került az egyházpolitika egyik főfelelősévé vált.

Az ellenzék erői

Míg valamennyi kormánypártra jellemző, hogy szavazóik egyházak iránti bizalma némileg magasabb az átlagnál, addig valamennyi ellenzéki pártra jellemző, hogy szavazóik egyházak iránti bizalma némileg alacsonyabb az átlagnál.

Az 1990–1994-es időszak legerősebb ellenzéki pártja az SZDSZ szavazói körében 0,88-szor annyian bíztak az egyházakban, mint az átlag, és 0,74-szer annyian bíztak *nagyon* bennük.

Tényként könyvelhető el, hogy az egyházas szavazók körében az SZDSZ kevésbé volt népszerű – saját szavazóik nyomásával tehát kevésbé kellett számolniuk, ugyanakkor a párt számára rendkívül fontos volt, hogy az ellenfelei által módszeresen keltett „egyházellenes” image-et csökkentse. Nem volt ugyan várható, hogy a konzervatív vallásos emberek/szülők köréből nagyszámban érkezzenek szavazók, de a pártelit számára mégiscsak elfogadhatatlannak tűnt, hogy az „ateista kommunista” párt utódja, az MSZP népszerűbb az egyházas emberek körében, mint a vallásszabadságért évtizede kiálló demokratikus ellenzék utódpártja az SZDSZ.

Ugyanakkor az SZDSZ értelmiségi elitje számára hagyományosan rendkívüli fontosságú volt a lelkiismereti és vallásszabadság, az SZDSZ kiemelten kezelte az állam és egyház elválasztottságának ügyét, vonzódott az állam-egyház viszony amerikai modelljéhez, kifejezetten aggodalommal töltötték el azok a részben egyházas szimbólumok, melyek a Horthy rendszer rehabilitálását-restaurációját célozták vagy legalábbis így is értelmezhetőek voltak. Az SZDSZ elitje fokozottan érzékeny volt a hívők és nem-hívők listába vételének (mely a tanrendbe integrált fakultatív hittan szervezésének feltétele) bármely formájával szemben. (Ez a vita az ezredforduló népszámlálásának felekezeti hovatartozást firtató kérdésével kapcsolatban,



illetve 2001 végén, megint csak a hittanoktatással kapcsolatban kiújult, de lényegesen kisebb port vert fel.) Az SZDSZ számára a hitoktatás szabályozása a gyermeki jogok függvénye is volt, ezért módosították (már az oktatási tárca birtokában) olyan irányban az oktatási törvényt, mely a hitoktatáson való részvétel/rész nem vétel jogát a tanulóhoz és nem a szülőhöz kötötte. (Más kérdés, hogy amennyiben a iskolai hitoktatáson való részvétel nem része a tankötelezettségnek, akkor az iskola semmilyen formában nem is vállalhatja, hogy a beiratkozott gyerekek hittanórára járását kikényszeríti. Így az, hogy valójában ki dönt a gyerekek hittanra járásáról, mindenképpen egyrészt a családon belüli szimbolikus erőviszonyok, másrészt az iskolai diákközösségben uralkodó informális elvárások kérdése volt és marad – de hát erre a szociológiai szempontra a jogalkotó nyilván nem lehet figyelemmel.)

Másfelől az SZDSZ erős ideológiai elkötelezettséggel rendelkezett mindenféle szabadság iránt. Liberális világképének része volt bármely olyan társadalmi mozgalom, vagy akár üzleti vállalkozás támogatása, mely a monolitikus állami alrendszerekben alternatív színfoltokat jelent. A nem állami iskolarendszer növelése iránti SZDSZ-es elkötelezettség (például az iskolai utalványrendszer gondolatának felmerülése) *támogatta* az egyházi iskolák elindítását. (Nem merült fel pl. az amerikai modell követése abban az értelemben, hogy a magán és felekezeti iskolák egyáltalán ne kapjanak közpénzt.) A különböző fenntartók illetve eszmék szabad versengése iránti elkötelezettség még a hittanoktatással kapcsolatos egyértelmű állásfoglalást is átmenetileg megnehezítette, Hasonlóképpen a szólás és vélemény-nyilvánítási, illetve a tanszabadság iránti elkötelezettség (ami a tantestületek autonómiája, illetve a tankönyvválasztási szabadság iránti elkötelezettséggel párosult) nagyon nehezítette annak párton belüli és közéleti kommunikálását, hogy miért és milyen mértékben, illetve milyen értelemben tilos az önkormányzati iskoláknak világnézetet sugározniuk.

Harmadrészt az SZDSZ oktatáspolitikai elitjének egyik része az alapítványi iskolák fejlesztése iránt különösen elkötelezett volt. Amikor tehát az 1994-ben hatalomra kerülő SZDSZ sérelmezte a közoktatási megállapodásokat, azaz azt, hogy az egyházi iskolák extra támogatásáról a lelépő kormányzat megállapodott, s az ezzel kapcsolatos nyilatkozatokat a jobboldali ellenzék és a szocialisták egyaránt bírálták, önként kínálkozott az a kompromisszum, hogy nem az egyházi iskoláktól kell *elvenni* az extra támogatást, hanem az alapítványiaknak is *oda kell adni* ugyanazt.

Negyedrész az SZDSZ elitjének egy része erősen kötődött a kisegyházakhoz – ami a kisebbségi illetve pártállam alatt ellenzéki helyzetben lévő mozgalmak közötti természetes kapcsolatokra megy vissza. E kisegyházak, tevékenysége, pasztorációs technikái történetileg úgy alakultak ki, hogy nem igényelték nemcsak a gyermekek intellektuális nevelésének teljes komplexitását lehetővé tévő egyházi iskolafenntartást, de még az intézményes iskolai hitoktatást sem. Az egyházi iskolafenntartás és az iskolai hitoktatás állami támogatása tehát – objektíve – a kis és nagyegyházak esélyegyenlőtlenségét alátámasztó tényezőnek tűnt e csoport szemében.

Az „egyházakban legkevésbé bízó szavazónépesség” pozíciójáért az MSZP és a FIDESZ támogatói tábora verseng. Ha azt vizsgáljuk, hogy mennyivel alacsonyabb

azok aránya, akik bíznak az egyházakban, mint az átlag, akkor 0,64-es értékével az MSZP van a skála KDNP-vel ellentétes oldalán, s a FIDESZ tábora a centrumhoz közelebb 0,74-es értékkel. Ha viszont azt vizsgáljuk, hogy az egyházakban *nagyon* megbízók körében mekkora ez az érték, akkor a FIDESZ tábora 0,46-on áll, távolabb a centrumtól, mint az MSZP, melynek 0,54-es az értéke.²³

A szocialista párt a kilencvenes évek elején igen ellentmondásos helyzetben volt, hiszen mindenféle módon el kívánt határolódni a pártállami múlttól, az MSZMP-re jellemző világnézeti kötöttségektől is.

Az egyházellenesség, vallásellenesség vádját azonban úgy kellett kivédenie, hogy a közvélemény-kutatások szerint legegységesebben szekularizálódott társadalmi csoport – a nagyvárosi szakmunkásság, illetve a műszaki értelmiség – támogatását ne veszítse el. Ennek következtében az első – s nem tagadható, hogy bizonyos értelemben a harmadik – parlamenti ciklusban az MSZP politikáját az állam s egyház elválasztottságára utaló jogszabályok védelme, s az egyházi iskolareprivatizációval, a hittan órarendi integrálásával kapcsolatos ellenállás határozta meg.

Az MSZP ilyen irányú magatartását a kezdetekben elősegítette, hogy az ingatlanátadás/iskolaátadás természetes vesztese a pedagógustársadalom volt, egyrészt azért mert – mint minden tulajdonosváltásnál – a munkahelyek bizonytalanná váltak, másrészt pedig azért, mert a pedagógustársadalom az egyébként is meglehetősen szekularizált magyar értelmiség átlagánál is kicsit szekularizáltabb csoportjához tartozván, elfogadhatatlannak ítélte, hogy alkalmazottakat „átadjanak” egyik fenntartótól a másiknak stb. Ezért az állam-egyház elválasztottság és a világnézeti semlegesség szempontjából igen aggasztó, de látszólagosan békés „megoldás”, hogy az új tulajdonos „átveszi” az egykori iskola intézményét is az ott dolgozókkal együtt, nem élvezhetett egyértelmű támogatottságot a pedagógustársadalom, a pedagógus-szakszervezet, és a legnagyobb értelmiségi szavazóréteggel, illetve az MSZOSZ egyik legnagyobb tagszervezetével szoros kapcsolatot tartó párt részéről sem. Később azonban – minthogy a gyermekszám csökkenése és az 1995-ös Bokros csomag az önkormányzati iskolákban alkalmazott pedagógusokat is egzisztenciális aggódmakkal töltötték el – a szakszervezet mindinkább fontosnak tartotta, hogy a „munkavállalói érdekeket” az állam-egyház elválasztottságának politikai élénél, illetve a pedagógusok lelkiismereti sérelménél előbbre helyezze: azaz támogatta a pedagógusok átvételét, szorgalmazta – s a Horn kormány alatt gyakorlatilag keresztülvitte – az egyházi iskolákban alkalmazottak közalkalmazottasítását.

Az ingatlanátadás egyébként viszonylag gyakran vezetett ahhoz, hogy a kistéleplési-kisvárosi önkormányzat másik iskolát alapított, illetve új épületbe vitte a régi intézményét, ami a helyi munkaerőpiac szempontjából azt jelentette, hogy lényegesen megnőtt a pedagógus munkahelyek száma – amiben a szakszervezet akkor is érdekelt volt, ha ez egyidejűleg részét képezte az egész ágazatra jellemző „közlegetők tragédiája” effektusnak.

²³ Annak deklarálását, hogy nem bíznak az egyházakban a KDNP-sek 14,7 a kisgazdák 29,6 az MDF-csek 37,0 százaléka vállalta fel. Az SZDSZ-ben ez az arány 44,1 százalék, míg a FIDESZ-ben 52,3 az MSZP-ben 56,3.



A pedagógusérdekektől függetlenül lépett fel nyomásgyakorló csoportként az MSZP Hívó tagozata, mely elsősorban a nagyegyházakkal való kifejezetten jó viszonyt támogatta, s ezért semmi olyanra nem kívánt vállalkozni, mely az egyházak szerzett – kereszténydemokrata-MDF kormányzás alatt szerzett – jogait sérthette volna.

Az MSZP centrumának szavazatmaximalizálási stratégiája a kilencvenes évek közepétől egyébként is arra készítette a párt vezetőit, hogy látványos gesztusokkal – s koalíciós partnerük rovására – közeledjenek a történelmi nagyegyházakhoz. Nemcsak a Vatikáni megállapodás előkészítése és megszavazása maradt a nagyobbik kormánypárt ügye, de a koalíció egyik legelső vitája arra irányult, hogy az egyházi iskolafinanszírozási külön-megállapodások felülvizsgálatát kilátásba helyező SZDSZ-es politikát a miniszterelnök „állva hagyta”, az egyházpolitikát pedig államigazgatási átszervezéssel magához vonta. Az egyház-finanszírozás kérdéskörében is az SZDSZ-től eltérő, a nagyegyházakéval egybeeső álláspontot foglalt el a miniszterelnök, még azon az áron is, hogy a költségvetési törvény szavazásakor a szocialista párt jó része az SZDSZ-es álláspontot támogatta az egyházi 1 százalékok kérdésében, tehát a miniszterelnök látványosan kisebbségben maradt.

A szocialista kormány egyházpolitikájának legtartósabb lépése a Vatikáni megállapodás és az 1997 végén elfogadott finanszírozási megállapodás. Ez – különféle európai modellek kombinálásával – a hitéleti tevékenység finanszírozását az állampolgári adófizetés 1 százalékához kötötte, ezzel a szocialista korszakra jellemző illetve az állam-egyház összefonódottságot szimbolizáló költségvetési alkun alapuló állami támogatás megszüntetését tette lehetővé. Ezt azonban olyan módon kívánta megtenni, hogy az egyes egyházakra jutó összeg semmiképpen ne csökkenhessen. Szempontunkból e finanszírozási elképzelés is rendkívül jelentős, mert a hitoktatást hitéleti tevékenységnek nyilvánította, így a hagyományosan a költségvetésben szereplő „hitoktatás tétel” megszűnt – noha a kisteleplülési hitoktatásra továbbra is külön pénzeket fordított a költségvetés. Ha előreszaladunk az időben láthatjuk, hogy a szocialista párt – elsősorban pénzügyi eszközökkel – újra és újra gesztust kívánt tenni a történelmi egyházaknak.

A vatikáni megállapodás a felsőoktatásba is garanciális elemeket épített be, megakadályozta, hogy még a hallgatói igények elfordulása esetén se süllyedjen a fennálló szint alá a finanszírozás, s a hallgatói normatíva másfélszeresével finanszírozta meg az egyházi intézményeket. (A jogszabály szerint ha a jelentkező hallgatószám minősége az országos átlag alá csökken, a kvóta megmarad, de ténylegesen hallgatóval nem kötelező feltölteni a keretet.)

A legkisebb ellenzéki párt a FIDESZ egyházpolitikával egyházi iskolázással kapcsolatos stratégiáját is több tényező befolyásolta.

Először is világosan kell látni, hogy a FIDESZ-en belüli frontvonalak – ellentétben a többi pártot megosztó erővonalakhoz – az első pillanattól kezdve összefüggtek az állam-egyház viszonytal, a liberalizmus értékei iránti elkötelezettséggel.

A FIDESZ mely magát – az SZDSZ és MDF vonatkozásában – elvált szülők gyermekének minősítette, úgy kívánt ellenzékben lenni, hogy e kérdésben semmikép-

pen ne kerüljön teljesen azonos platformra az SZDSZ-szel – az MDF-fel azonos platform fel sem merült.

A FIDESZ alapítóinak egy része ezen általános elhatárolódáson túl személyes elkötelezettségekkel is rendelkezett a katolikus és protestáns értelmiségi csoportok céljainak támogatására. Más FIDESZ alapítókat viszont inkább a szekularizáció és szeparáció értékei jellemezték, ez néha még azoknál is érvényesült, akik a „nem hívő” álláspontot felvállaló liberális értelmiségi csoportokkal semmilyen közösséget nem vállaltak. Ugyanakkor a FIDESZ fiatal, iskolázott, erősen szekularizált elitje és választói számára az egyházi ingatlantörvény illetve az iskolai hitoktatás támogatása sem lett volna elképzelhető.

A FIDESZ-ben az oktatás kulcságazat volt, s a FIDESZ oktatáspolitikája – szemben a centralizáló jobboldallal és az iskolai autonómia iránt elkötelezett SZDSZ-szel – mindenekelőtt önkormányzat barát volt. A FIDESZ – számos nagyvárosban, köztük Budapesten – az oktatási bizottság elnöki pozícióját kérte a pozíciók elosztásakor. Ráadásul a FIDESZ elkötelezte magát a nyolcosztályos általános iskola védelmében – az egyházi iskolák pedig a viszonylag nagyarányban hat és nyolcosztályosként szerveződtek.

Ezekből az ellentmondó igényekből az következett, hogy a FIDESZ argumentációjában, nyilvánosságra hozott pontjaiban stb. egyértelműen az egyházi ingatlantörvény ellen exponálta magát, de az ingatlantörvény szavazásakor végül is tartózkodott. A FIDESZ egyházpolitikájában bekövetkező fordulatot mintegy előre jelezte, hogy a párt 1993-ban a kisebbségi és emberjogi bizottság elnöki székébe (az elsősorban emberjogi kérdések iránt érdeklődő a FIDESZ-ből éppen kiváló, s ezért mandátumáról is lemondó vezető politikus helyébe) a külföldi magyar kisebbségek körében játszott egyházi aktivitást egyértelműen magasra értékelő külpolitikust, kisebbségpolitikust juttatott.

A második ciklus során fokozatosan a jobboldali ellenzék vezető erejévé váló FIDESZ fokozatosan *kicserélte* választó közönségét. Ez a párt általános nyelvezetében, a nemzeti és vallási szimbólumok iránti nyitásban sokkal inkább kifejeződött, mint oktatáspolitikájában.

* * *

A fenti szöveg – mely néhány tanulmány mellett az országgyűlési naplóra, a parlament kulturális bizottsága oktatásügyi albizottságának anyagára és egy országos napilap híryanagára támaszkodik – sokkal inkább vázlat, mint mélyelemzés: a pártok belső tagoltságát nagyszámú interjúval kellene mélyebben feltárni. S természetesen a tucatszámú nagyváros pártpolitikailag értelmezhető oktatáspolitikájának története is ide kapcsolandó lenne. Ha mindez egyszer elkészül, akkor fogjuk olyan biztonsággal érteni rendszerváltásunk oktatáspolitikáját, mint ahogy pl. az 1880-as években értették és reflektálták az 1867-es rendszerváltás oktatáspolitikáját.

NAGY PÉTER TIBOR



IRODALOM

- Az alkotmánybíróság a vallásszabadságról, valamint az állam és az egyház elválasztásáról (1995) *Világosság*, No. 4. p. 40.
- BAJOMI IVÁN (2000) Aktuális franciaországi viták. In: Nagy P. T. (ed) *Oktatáspolitikai és vallásszabadság*. Budapest, Új Mandátum.
- BALOG ZOLTÁN (1995) Teológia, egyház, szellemi élet: A református egyház és a történelmi változások. *Világosság*, No. 12. p. 40.
- BALOGH JÚLIA (1991) Szórványmagyarság, református egyház. *História*, No. 5–6. pp. 14–16.
- BOGNÁR KÁROLY (1988) Az egyház szociális gondja: II. János Pál új enciklikája. *Világosság*, No. 7. p. 484.
- BOLERATZKY LÓRÁND (1993) Állam és egyház viszonya. *Keresztyén igazság*, No. 20. pp. 44–47.
- FORRAYR. KATALIN & KOZMA TAMÁS (1985) *Lakossági érdekvérvényesítés az oktatásban*. Budapest, Oktatáskutató Intézet.
- GLATZ FERENC (1989) Egyház és kormányzati politika, 1989. *História*, No. 5–6. pp. 32–35.
- HALÁSZ GÁBOR (1985) *Felügyelet és oktatásirányítás: Történeti-szociológiai elemzés 1945-től napjainkig*. Budapest, Oktatáskutató Intézet.
- HORVÁTH PÁL (1989) Vélemények és viták a vallás és a lelkiismeret szabadságáról: Párbeszéd az MSZMP Politikai Főiskoláján. *Világosság*, No. 6. p. 470.
- HVG DVD.
- KAMARÁS ISTVÁN (1988) Vallás és helyi társadalom. *Kultúra és közösség*, No. 3. pp. 40–55.
- KOZMA TAMÁS (1992) Egyház és demokrácia. *Educatio*, No. 1. p. 3.
- LENDVAI L. FERENC (1995) Vallás, egyház és politika Kelet-Európában. *Világosság*, No. 12. p. 19.
- LUKÁCS PÉTER (1984) *Közép- és rövidtávú tervezés az oktatásügyben*. Budapest, Oktatáskutató Intézet.
- LUKÁCS PÉTER (2000) Nyugaton és nálunk. In: Nagy P. T. (ed) *Oktatáspolitikai és vallásszabadság*. Budapest, Új Mandátum.
- MAGYAR HÍRLAP DVD.
- Magyarország politikai évkönyve (1993)
- MOLNÁR ADRIENN & TOMKA MIKLÓS (1989) Ifjúság és vallás. *Világosság*, No. 4. p. 246.
- NAGY PÉTER TIBOR (1991) Egyház – állam – oktatás. Tradíciók és értelmezésük. *Világosság*, No. 11. p. 809.
- NAGY PÉTER TIBOR (1994) Hittan-oktatás. *Educatio*, No. 1. pp. 89–105.
- NAGY PÉTER TIBOR (2003) The state-church relations in the history of Educational policy of the first postcommunist Hungarian government. *European Education*, No. 1. pp. 27–34.
- Országgyűlés naplója http://www.parlament.hu/internet/plsql/internet_naplo
- PACZOLAY PÉTER (1995) Állam és egyház viszonya az amerikai alkotmányban. *Világosság*, No. 4. p. 53.
- RÓBERT PÉTER (1994) Politika és vallás a közvélemény tükrében. *Politikatudományi Szemle*, No. 1. p. 107.
- SÁSKA GÉZA (2001) „Jó, hogy vége a nyolcvanas éveknek és nem jön újra el.” *Iskolakultúra*, No. 2. pp. 45–62.
- SÁSKA GÉZA (1993) Vázlat az ideológia expanziójáról. *Kritika*, No. 7. pp. 6–8.
- SZALAI MIKLÓS (2001) A viszony története a Német Szövetségi Köztársaságban. In: Nagy P. T. (ed) *Oktatáspolitikai és vallásszabadság*. Budapest, Új Mandátum.
- TOMKA MIKLÓS (1992) Vallás és iskola. *Educatio*, No. 1. pp. 13–25.
- TOMKA MIKLÓS (1989) Vallás és közélet 1989-ben. In: *Magyarország politikai évkönyve, 1989*. pp. 108–115.
- TOMKA MIKLÓS (1990) Vallás és politikai szerkezet: 1990. évi változások. In: *Magyarország politikai évkönyve, 1990*. pp. 250–256.
- TOMKA MIKLÓS (1990) Vallás és vallásosság. *Társadalmi Riport*, pp. 534–555.
- TOMKA MIKLÓS (1993) Vallás, szociológia, politika. *Replika*, No. 11–12. pp. 81–196.
- ZIBOLEN ENDRE (1984) Az Entwurf. *Magyar Pedagógia*, No. 2. pp. 149–159.